

DOI: <https://doi.org/10.3126/spandan.v14i2.74867>

जुम्ली भाषाको नाम र कोटिकरबीचको सङ्गति व्यवस्थाले नेपाली भाषाको सिकाइमा परेको प्रभाव

डा. ओमप्रकाश आचार्य

त्रिभुवन विश्वविद्यालय

omacharya3851@gmail.com

लेखसार

नेपालको भौगोलिक विभाजन अनुसार जुम्ला जिल्ला प्रादेशिक संरचनामा कर्णाली प्रदेशको उत्तरी खण्डमा पर्दछ। यही जुम्ला जिल्लामा बोलिने भाषा जुम्ली भाषा हो। जुम्ली भाषा बोल्ने वक्ताहरु कर्णाली प्रदेशको जुम्ला, हुम्ला, मुगु, कालीकोट, सुर्खेत एवम् सुदूरपश्चिमको बाजुरा, कैलाली, कञ्चनपुर, मध्यपश्चिमको बाँके, बर्दिया, दाङमा समेत बसोबास गर्दछन्। यस्ता जुम्ली भाषी वक्ताहरुले बोल्ने अभिव्यक्तिमा भाषिक व्याकरण अनुसार नाम र कोटिकरबीचको सङ्गति व्यवस्थाको यस लेखमा अध्ययन गरिएको छ। यो अनुसन्धानमूलक लेख हो। जुम्ली भाषामा नाम र कोटिकर व्यवस्था कस्तो छ ? त्यस्तो व्यवस्था नेपाली भाषा भन्दा ध्वनिगत वर्णगत, शब्दगत एवम् संरचनात्मक आधारमा के कति भिन्न छ ? भन्ने अनुसन्धानात्मक प्रश्नमा आधारित हुँदै जुम्ली भाषामा नाम र कोटिकाबीचको सङ्गति व्यवस्थाको अध्ययन गर्नु यस लेखको मुख्य उद्देश्य हो। गुणात्मक ढाँचामा केन्द्रित यस लेखमा पुस्तकालय र क्षेत्रगत अध्ययन विधि अवलम्बन गरिएको छ। तथ्याङ्क सङ्कलनका स्रोत प्राथमिक र द्वितीय रहेका छन् भने उद्देश्य परक नमुना छनोट प्रक्रिया अपनाइ वर्णनात्मक विश्लेषणात्मक एवम् तुलनात्मक ढङ्गबाट प्राप्त तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएको छ। भाषिक संरचनाले जुम्ली भाषा मौलिक पहिचानको भाषा हो। यसको संरचना नेपाली भाषाभन्दा भिन्न छ। मौखिक अभिव्यक्तिमा मुख्य रूपमा व्यवहारत यो भाषा लेखन पद्धतिमा जुम्ला जिल्लाका स्थानीय संचार साधन (एफ.एम.) मा स्थानीय खस जुम्ली भाषामा रैवार र विज्ञापन सम्प्रेषणका अतिरिक्त अन्य क्षेत्रमा लिखित प्रयोग अभाव छ। यस भाषाको अभिव्यक्तिमा कोटिकर शब्दावलीले संरचना नै मौलिक प्रकृतिको छ यसले नेपाली भाषा सिकाइमा पर्ने सिकाइगत सहजता र असहजताको भाषिक तुलनात्मक अध्ययनले समानताले सिकाइमा सहजता र असमानताले सिकाइगत असहजता देखापर्ने गर्दछ।

प्रमुख शब्दावली : क्रियागत, मानवीय, मानवेत्तर, सङ्ख्येय, सङ्गति।

विषय प्रवेश

भाषाको सूचीमा ५२ औं स्थानमा अंकित जुम्ली भाषा राष्ट्रिय जनगणना २०६८ का अनुसार करिब ८४१ वक्ता संख्या देखायता पनि जुम्ला जिल्लामा नै १ लाखभन्दा बढी जनसंख्याले जुम्ली भाषाको प्रयोग गर्दछन् । यस अतिरिक्त नेपालका विभिन्न भूभागमा समेत जुम्ली भाषी वक्ताहरू छरिएर रहेका छन् । कर्णाली अञ्चलकै व्यक्तिहरूलाई जुम्ली र उनीहरूले बोल्ने भाषालाई जुम्ली भाषी भनिनेछ । जुम्ली भाषाको भाषिक संचरना अभिव्यक्तिमा ध्वनि मौलिक प्रकृतिको छ । भाषिक संचरनामा व्याकरणिक आधारमा नाम र कोटिकरबीचको सङ्गति व्यवस्थाको यस लेखमा अध्ययन गरिएको छ । जुम्ली भाषामा नाम र कोटिकरबीच देखिएको सङ्गति व्यवस्था नेपाली भाषाको नाम र कोटिकरबीचको सङ्गति व्यवस्था बीच तुलनात्मक रूपमा समेत अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ ।

समस्या

यस लेखको मुख्य समस्या भनेको जुम्ली भाषामा नाम र कोटिकरबीच सङ्गति व्यवस्था कस्तो छ ? भन्ने नै हो । जुम्ली भाषामा देखिएको नाम र कोटिकरबीचको सङ्गति व्यवस्थाका आधारमा नेपाली भाषाको नाम र कोटिकरबीचको सङ्गति व्यवस्थाको के कस्तो भिन्नता वा समानता छ ? यसले नेपाली भाषाको शिक्षण सिकाइमा यसले पारेको प्रभाव अनुसन्धानात्मक प्रश्न एवम् समस्यामा यो लेख केन्द्रित छ ।

उद्देश्य

जुम्ली भाषामा नाम कोटिकरबीचको सङ्गति व्यवस्थाको अध्ययन गर्नु नै यस अनुसन्धानात्मक लेखको मुख्य उद्देश्य हो । यस आधारमा जुम्ली भाषामा नाम र कोटिकरबीचको सङ्गति, कोटिकर शब्दावलीको अध्ययन गर्नु एवम् जुम्ली भाषा र नेपाली भाषामा यसको समानता र भिन्नता पहिल्याउनु नेपाली भाषाको शिक्षण सिकाइमा जुम्ली भाषी विद्यार्थीहरूका लागि जुम्ली भाषाले पारेको प्रभावको अध्ययन अर्को महत्वपूर्ण र गहन उद्देश्य यस लेखको हो ।

अध्ययन परिसीमन

यस लेखको अध्ययन जुम्ली भाषामा नाम र कोटिकरबीचको सङ्गतिमा मात्र सीमित रहेको छ । जुम्ला जिल्लाका सिँजादरा, असीदरा, चौधवीसदरा पानसयदरामा जुम्ली भाषी वक्ताले अभिव्यक्त गरेका नाम र कोटिकरबीचको सङ्गतिको मात्र अध्ययन गरिएको छ । नेपाली भाषामा रहेको नाम र कोटिकरबीचको सङ्गति र जुम्ली भाषामा रहेको नाम र कोटिकरबीचको सङ्गतिको तुलनात्मक अध्ययनमा केन्द्रित यस लेखका सीमा हुन् ।

पूर्वकार्यको पुनरावलोकन

सिजापति (२०७५) को जुम्ली शब्दकोश कृतिले जुम्ली भाषाका शब्द र तिनको नेपालीमा अर्थ खुलाएको छ। यस शब्दकोशका सहायताले जुम्ली भाषामा के कस्ता शब्दहरू छन् र तिनको संरचना कस्तो छ भने अध्ययन गर्न सहज हुने गर्दछ। प्रज्ञा प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित यस शब्दकोश निर्माण प्रक्रिया क्षेत्रगत अध्ययन (शब्द सङ्कलन) र कोशीय ढाँचामा तयार पारिएको छ।

भाषा आयोग (२०७५) को जुम्ली भाषाको वर्ण निर्धारण अनुसन्धान प्रतिवेदनमा जुम्ला जिल्लामा बोलिने भाषाका वर्णहरूको भाषा वैज्ञानिक आधारमा अध्ययन गरिएको छ। यस अध्ययनले जुम्ली भाषाका स्वर वर्ण, व्यञ्जन वर्ण र द्विस्वर वर्ण निर्धारण गरिएको छ। यस अध्ययन प्रतिवेदनले जुम्ली भाषाका वर्ण पहिचानमा मद्दत गरेको छ।

भाषा आयोग (२०७५) को जुम्ली भाषाको शब्द सङ्कलन अनुसन्धान प्रतिवेदनमा जुम्ली भाषाका शब्दहरू सङ्कलन गरिएको छ। सङ्कलित शब्दहरूको नेपाली भाषामा अर्थ पनि स्पष्ट पारिएको छ। यस अनुसन्धान प्रतिवेदनका सरहायताले जुम्ली भाषाको शब्दको संरचनाको अध्ययन गर्न मद्दत गर्दछ। क्षेत्रगत अध्ययनबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरी तयार पारिएको यो अनुसन्धान प्रतिवेदन अनुसन्धान विज्ञबाट तयार पारिएको छ।

अध्ययन विधि

यो लेख गुणात्मक ढाँचामा पुस्तकालयीय र क्षेत्रगत अध्ययन विधिका आधारमा तयार पारिएको छ। प्राथमिक र द्वितीय स्रोत तथ्याङ्क स्रोत हुन् भने उद्देश्यमूलक ढङ्गबाट जुम्ला जिल्लाका सिँजादरा, पानसयदरा, असीदरा, चौधुविसदरामा क्षेत्रगत अध्ययन गरेर तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ। जुम्ली भाषा वक्ताले बोलेका कुरामा टेपबद्ध रेकर्ड गरेर भाषामा देखिएको नाम र कोटिकरबीचको सङ्गति व्यवस्थाको अध्ययन विश्लेषण गरिएको छ। वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धति अपनाइ तुलनात्मक विधिको समेत यस लेखमा प्रयोग गरिएको छ। यस लेखका तथ्याङ्क सङ्कलन सामग्री जुम्ली भाषाका मौखिक अभिव्यक्ति हुन् भने नेपाली भाषाका व्याकरणिक आधार हुन्।

अध्ययनको विश्लेषण

नाम र कोटिकरबीचको सङ्गति

नाम भन्दा अगाडि र सङ्ख्यावाचक शब्द पछाडि आउने *जना* र *वटा* जस्ता शब्दलाई कोटिकर भनिन्छ। वाक्य वा वाक्यात्मक संरचनामा नामसँग अर्को कुनै पदका बीचमा मेल, सङ्गति वा अन्वय भएभै सङ्ख्यावाचक शब्द र नामका बीचमा विशेष प्रकारका शब्द आउँछन् त्यस्ता शब्दहरूलाई कोटिकर भनिन्छ (पोखरेल, २०५६ : ७३)। नामका आकार, नाप, रङ्ग, गति, सजीवता जस्ता विशेष गुण बताउने रूपलाई कोटिकर भनिन्छ (क्रिष्टल, १९८४ : ६१)। कुनै नामसँग प्रयुक्त भएर त्यसको उपभेद जनाउने जना,

वटा, गेडो, सितो जस्ता रूप कोटिकरमा चिनिन्छन् । नाम र कोटिकाबीच हुने सङ्गतिका प्रमुख प्रकारहरू यसप्रकार छन् :

क) जुम्ली भाषामा असङ्ख्येय नाम र कोटिकरमा क्रियागत सङ्गति निम्नानुसारको हुन्छ :

जुम्ली	नेपाली
एक गल्छी धागो छ ।	एक लच्छी धागो छ ।
एक आँठो घाँस छ ।	एक मुठो घाँस छ ।
दुई चोइला भात छ ।	दुई चोइला भात छ ।
एक सिन्को धुप छ ।	एक सिन्को धुप छ ।
चार धरा टालाछुन् ।	चार धरा लुगा छुन् ।
दश छिटा मसी छ ।	दश थोपा मसी छ ।
एक छिटो पानी छ ।	एक थोपा पानी छ ।

जुम्ली भाषामा असङ्ख्येय नामका अगाडि आएको सङ्ख्यावाचकले कोटिकरको क्रियालाई प्रभाव पार्ने गरेको हुन्छ । जुम्ली भाषामा कोटिकर शब्द समेत नेपाली भाषामा भन्दा भिन्न रहेका हुन्छन् ।

ख) जुम्ली भाषामा मानवीय सङ्ख्येय नाममा कोटिकर र क्रियाको सङ्गति निम्नानुसार हुन्छ :

जुम्ली	नेपाली
एक जुना मान्ठ छ ।	एक जना मान्छे छ ।
तीन जुना छोरा छुन् ।	तीन जना छोरा छन् ।
एक जुना लोग्ना मान्ठ छ ।	एक जना लोग्ने मान्छे छ ।
दुई जुनी सहवाइनी मान्ठ छुन् ।	दुई जना स्वास्नी मान्छे छन् ।
दश जुना मान्ठ आया ।	दश जना मान्छे आए ।

जुम्ली भाषाका एक जुना मान्ठ छ, तीन जुना छोरा छुन् वाक्यमा देखिएका जुना मानवीय कोटिकर र सङ्ख्येय नामले एकवचन र बहुवचनका आधारमा क्रियामा प्रभाव पारेको हुन्छ । एक जुना लोग्ना मान्ठ छ, दुई जुनी सहवाइनी मान्ठ छुन् वाक्यमा पनि कोटिकर लिङ्गीय रूपमा पनि प्रभावित हुन्छ । त्यसैगरी दश जुना मान्ठ आया मा समेत सङ्ख्येय नामका आधारमा क्रियामा प्रभाव परेको हुन्छ ।

ग) जुम्ली भाषामा मानवेतर प्राणीवाचकमा कोटिकर र क्रियाबीचको सङ्गति निम्नानुसारको हुन्छ :

जुम्ली	नेपाली
एक बाख्रो छ ।	एउटा बाख्रो छ ।
तीन गाई छुन् ।	तीनवटा गाई छन् ।
चार भुइँसा छुन् ।	चारवटा भैँसी छन् ।

दश कुकुडा छुन् ।

दशवटा कुखुरा छुन् ।

जुम्ली भाषामा एक बाख्रो छ सङ्ख्येय नामको मानवेतर वाक्य हो । त्यसैगरी तीन गाई छुन्, चार भुइँसा छुन् र दश कुकुडा छुन् वाक्यमा सङ्ख्येय नाममा क्रिया प्रभावित हुन्छ । तर यी वाक्यमा कोटिकरको प्रयोग नै भएको छैन । यसरी जुम्ली भाषामा मानवेतर प्राणीवाचक सङ्ख्येय नाममा कोटिकरको प्रयोग हुँदैन । नेपाली भाषामा भने मानवेतर प्राणीवाचक सङ्ख्येय नामका अगाडि 'वटा' कोटिकर प्रयोग भएर क्रिया प्रभावित हुन्छ ।

घ) जुम्ली भाषामा मानवेतर अप्राणीवाचक सङ्ख्येय नाम र कोटिकरको सम्बन्ध निम्नानुसारको हुन्छ :

जुम्ली	नेपाली
एक कोसो केला ।	एक कोसो केरा ।
एक घडी केला ।	एक घरी केरा ।
एक दानु आलुवा ।	एक दानो आलु ।
एक ठुन्को दाउरो ।	एक चिर्पट दाउरो ।
एक कुङ्को सुपारी ।	एक कुङ्को सुपारी ।
एक डाडलो उखु ।	एक आँख्लो उखु ।
एक चिरो काक्रो ।	एक चिरो काक्रो ।
एक गेडो आलुवा ।	एक गेडो आलु ।
एक सितो भात ।	एक सितो भात ।
एक छिटो पानी ।	एक थोपो पानी ।
एक खिली चुरोट ।	एक खिली चुरोट ।

जुम्ली भाषामा केलाका लागि कोसो/घडी, आलुका लागि दानु/गेडो, दाउराका लागि ठुन्को, सुपारीका लागि कुङ्को, उखुका लागि डाडलो, काक्रोका लागि चिरो, भातका लागि सितो, पानीका लागि छिटो र चुरोटका लागि खिली कोटिकरको प्रयोग हुने गरेको छ । जुम्लीमा नेपाली भाषाका भन्दा कोटिकर शब्दावलीको संरचना भिन्न रहेको छ ।

निष्कर्ष

जुम्ली भाषामा नाम र कोटिकरबीचको सङ्गति व्यवस्था मौलिक प्रकृतिको छ । कोटिकर शब्दावली नै जुम्ली भाषामा नेपाली भाषा भन्दा भिन्न प्रकृतिका छन् । जुम्ली भाषामा कोटिकर शब्दावलीको स्त्रीलिङ्गी प्रयोग पाइन्छ । मानवेत प्राणीहरूमा प्रयोग हुने कोटिकर शब्दावली नेपाली भाषाभन्दा भिन्न देखिन्छन् । यसरी जुम्ली भाषामा नाम र कोटिकरबीच सङ्गति व्यवस्था छ । तर कोटिकर लिङ्ग आधारमा परिवर्तन हुनु एवम् मौलिक रूपमा कोटिकर शब्दावली हुनु जुम्ली भाषामा देखिएको कोटिकर विशेषता हो । यस्तो विशेषता नेपाली भाषाका तुलनामा पृथक सावित हुनपुग्छ यसले जुम्ली मातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई नेपाली भाषा सिक्दा जुम्ली भाषाको सङ्गतिगत प्रभाव पर्दछ ।

सन्दर्भसामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०६२/२०६८), *समसामयिक नेपाली व्याकरण*, काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य, राजेन्द्रकुमार (२०६०), *केन्द्रीय नेपाली शब्दकोश*, काठमाडौं : विवेकशील प्रकाशन ।
- गौतम, देवीप्रसाद (२०४९), *नेपाली भाषा परिचय*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, बालकृष्ण (२०६७), *पाँचसय वर्ष*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- पोखरेल, माधवप्रसाद (२०५६), *नेपाली वाक्य व्याकरण*, काठमाडौं : एकता बुक्स ।
- बन्धु, चूडामणि (२०६५), *अनुसन्धान तथा प्रतिवेदन लेखन*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- भाषा आयोग (२०७५), *जुम्ली भाषाको वर्ण निर्धारण*, काठमाडौं, शङ्खमुल ।
- यादव, योगेन्द्रप्रसाद र रेग्मी, भीमनारायण (२०५९), *भाषाविज्ञान*, कीर्तिपुर : न्यू हीरा बुक्स इन्टरप्राइजेज ।
- योगी, नरहरिनाथ (शाके १८८७ संवत् २०२२), *इतिहास सन्धिपत्र सङ्ग्रह*, भाग १, वाराणसी : रामकटोरा रोड ।
- रिमाल, प्रदीप (२०२८), *कर्णाली लोक संस्कृति साहित्य सङ्गीत र कला*, खण्ड ५, काठमाडौं : नेराप्रप्र ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५३), *शब्दरचना र वर्णविन्यास वाक्यतत्व, अभिव्यक्ति र पाठहरू*, काठमाडौं : नवीन प्रकाशन ।
- शर्मा, मोहनराज र लुँइटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०५०), *शोधविधि*, काठमाडौं : साभा प्रकाशन ।
- Best, J.W. and Kahn, J.V. (1999). *Research in Educational* (7th ed.). New Delhi: Prentice Hall of India.
- Central Bureau of Statistics (2012). *National Population and Housing Census*. Kathmandu.
- Cohen, L., Manion, L. and Marrison, K. (2007). *Research Methods in Education* (6th ed.). London: Routledge.
- Crystal, D. (1984/1996). *A dictionary of linguistics and phonetics*. USA: Back well publication.